

O‘ZBEK TILIDA “IBO” KONSEPTINING LINGVOKULTUROLOGIK TADQIQI

Norqulova Barnagul Murtazayeva
Turon universiteti magistri

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘zbek tilidagi “ibo” konsepti lingvokulturologik yondashuv asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda “ibo” tushunchasining semantik mazmuni, milliy mentalitet va axloqiy qadriyatlar bilan bog‘liqligi, til birliklarida (leksik, frazeologik va paremiologik darajada) ifodalanish xususiyatlari yoritiladi. O‘zbek tilshunos olimlarining ilmiy qarashlari asosida “ibo” konsepti o‘zbek madaniyatida muhim axloqiy-me‘yoriy tushuncha ekanligi asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: ibo, lingvokulturologiya, konsept, milliy mentalitet, axloqiy qadriyatlar.

Zamonaviy tilshunoslikda til va madaniyat munosabatini o‘rganishga qaratilgan lingvokulturologiya yo‘nalishi milliy ong va tafakkurda muhim o‘rin tutuvchi konseptlarni tahlil qilish imkonini bermoqda. O‘zbek tilida axloqiy-etik qadriyatlarni ifodalovchi “ibo”, “hayo”, “andisha”, “odob” kabi tushunchalar xalqning tarixiy tajribasi va ma‘naviy dunyoqarashi bilan chambarchas bog‘liqdir. Shu konseptlar ichida “ibo” tushunchasi ijtimoiy xulq-atvorni tartibga soluvchi muhim madaniy-me‘yoriy birlik sifatida ajralib turadi.

Tilshunos olim Nodira Mahmudova ta’kidlaganidek, lingvokulturologik konseptlar milliy tafakkurning til orqali namoyon bo‘lish shaklidir: “Konsept — bu til orqali ifodalanadigan va milliy madaniyatni o‘zida mujassamlashtirgan ko‘p qatlamli ma‘naviy birlikdir”⁷⁵.

“Ibo” tushunchasi o‘zbek tilida, avvalo, uyat, o‘zini tutish, ichki nazokat va axloqiy chegarani saqlash ma’nolarini ifodalaydi. Ushbu birlik nafaqat shaxsiy fazilat, balki jamiyat tomonidan e’tirof etilgan xulq me’yori sifatida qaraladi.

O‘zbek tilining izohli lug‘atlarida “ibo” quyidagicha talqin qilinadi: “Ibo — o‘zini tuta bilish, uyat va andishani his etish holati”⁷⁶.

Tilshunos Shahnoza Iskandarova “ibo” tushunchasini milliy mentalitet bilan bog‘lab, quyidagicha izohlaydi: “O‘zbek madaniyatida ‘ibo’ tushunchasi ayollik, kamtarlik va ijtimoiy me‘yorlarni saqlash bilan uzviy bog‘langan”⁷⁷.

⁷⁵ Mahmudova N. *Lingvokulturologiya asoslari*. – Toshkent: Fan, 2016. – 28-bet

⁷⁶ O‘zbek tilining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2006. – 312-bet

⁷⁷ Iskandarova Sh. *O‘zbek muloqot madaniyati va nutq etiketi*. – Toshkent: O‘qituvchi, 2018. – 74-bet

Bu fikr “ibo”ning gender, yosh va ijtimoiy maqom bilan bog‘liq holda namoyon bo‘lishini ko‘rsatadi.

“Ibo” konsepti o‘zbek tilida turli lisoniy vositalar orqali ifodalanadi. Jumladan, “iboli qiz”, “ibosi bor”, “ibodan chiqmaslik” kabi birikmalar ushbu konseptning ijobiy baholanishini ko‘rsatadi. Paremiologik birliklarda ham “ibo” axloqiy me‘yor sifatida mustahkamlangan.

Tilshunos Saidumar Muminov frazeologik birliklar orqali axloqiy konseptlarning ifodalanishiga to‘xtalib, shunday yozadi: “O‘zbek tilidagi frazeologizmlar milliy axloq va xulq-atvor me‘yorlarini avloddan avlodga uzatuvchi vosita hisoblanadi”⁷⁸.

Masalan, “ibosi yo‘q” birikmasi salbiy baho bildirib, jamiyat tomonidan ma‘qullanmaydigan xulqni ifodalaydi. Bu holat “ibo” konseptining baholovchi semantikaga ega ekanini ko‘rsatadi.

Lingvokulturologik nuqtayi nazardan, “ibo” konsepti o‘zbek xalqining ijtimoiy munosabatlarida muhim tartibga soluvchi mexanizm hisoblanadi. U hurmat, andisha va jamiyatdagi muvozanatni saqlashga xizmat qiladi.

O‘zbek madaniyatshunosi Erkin Yusupov shunday ta’kidlaydi: “Ibo va hayo tushunchalari o‘zbek jamiyatida axloqiy nazoratning ichki mexanizmi vazifasini bajaradi”⁷⁹.

Demak, “ibo” konsepti nafaqat shaxsiy fazilat, balki jamiyat barqarorligini ta’minlovchi madaniy birlik sifatida namoyon bo‘ladi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, “ibo” konsepti o‘zbek tilida chuqur va ko‘p qatlamli lingvokulturologik mazmunga ega bo‘lib, u milliy mentalitet, axloqiy me‘yorlar hamda ijtimoiy munosabatlar tizimi bilan uzviy bog‘langan murakkab konseptual birlik sifatida namoyon bo‘ladi. “Ibo” tushunchasi shaxsning ichki axloqiy nazorati, jamiyat tomonidan e’tirof etilgan xulq-atvor me‘yorlari va madaniy cheklavlarning til orqali ifodalanish shaklini o‘zida mujassamlashtiradi. Shu jihatdan, u nafaqat individual fazilat, balki ijtimoiy-madaniy hodisa sifatida ham talqin etiladi.

Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, “ibo” konsepti leksik, frazeologik va paremiologik darajalarda faol qo‘llanilib, ijobiy baholanuvchi axloqiy konsept sifatida mustahkamlangan. “Iboli”, “ibosi bor”, “ibodan chiqmaslik” kabi til birliklari shaxsning jamiyatda maqbul bo‘lgan xulq-atvorini ifodalasa, “ibosiz”, “ibosi yo‘q” kabi birliklar salbiy baholash orqali axloqiy chegaralarning buzilishini ko‘rsatadi. Bu holat “ibo” konseptining baholovchi va normativ funksiyaga ega ekanini, ya’ni u jamiyatda axloqiy tartibni saqlashga xizmat qiluvchi lingvistik mexanizm ekanini tasdiqlaydi.

⁷⁸ Mo‘minov S. *O‘zbek tilida muloqot xulqi*. – Toshkent: Fan, 2012. – 56-bet

⁷⁹ Yusupov E. *Milliy mentalitet va axloq*. – Toshkent: Ma’naviyat, 2015. – 39-bet

O‘zbek olimlarining ilmiy qarashlari “ibo”ni faqatgina leksik birlik yoki termin sifatida emas, balki milliy madaniyat, urf-odatlar va ijtimoiy qadriyatlarni aks ettiruvchi muhim konseptual hodisa sifatida baholash imkonini beradi. Ayniqsa, “ibo” konsepti o‘zbek jamiyatida hayo, andisha, kamtarlik va hurmat kabi yaqin tushunchalar bilan bir konseptual maydonda faoliyat yuritib, milliy axloqiy modelning shakllanishida muhim rol o‘ynaydi. Bu esa “ibo”ni o‘zbek tilining lingvokulturologik manzarasida markaziy axloqiy konseptlardan biri sifatida e’tirof etish imkonini beradi.

Shu bilan birga, mazkur tadqiqot natijalari kelgusida “ibo” konseptini boshqa madaniy konseptlar bilan qiyosiy jihatdan o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi. Xususan, “ibo” tushunchasini boshqa tillardagi axloqiy konseptlar bilan solishtirish milliy va universal xususiyatlarni aniqlash, madaniyatlararo muloqotda yuzaga keladigan semantik farqlarni ochib berish imkonini yaratadi. Shu jihatdan, “ibo” konseptini lingvokulturologiya, etnolingvistika va qiyosiy tilshunoslik doirasida chuqur tadqiq etish istiqbolli va dolzarb ilmiy yo‘nalishlardan biri sifatida baholanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mahmudova N. Lingvokulturologiya asoslari. – Toshkent: Fan, 2016. – 180 b.
2. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2006.
3. Iskandarova Sh. O‘zbek muloqot madaniyati va nutq etiketi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2018.
4. Mo‘minov S. O‘zbek tilida muloqot xulqi. – Toshkent: Fan, 2012.
5. Yusupov E. Milliy mentalitet va axloq. – Toshkent: Ma’naviyat, 2015.